

РЕЦЕНЗІЇ

Микола ІЛЬНИЦЬКИЙ

КНИГА ПРО ДУХОВНІ МАНДРИ «ВІЧНОГО ПІЛІГРИМА»

**Рецензія на книгу: Володимир Панченко:
у своєму часі та понад часом. «Гарно мені було
на цьому світі» / упорядниці Л. Ісаєнко**

Одеса: ФОП Бондаренко М. О., 2024. 456 с.

Коли людина відходить із життя, душу переповнює жаль за нею, туга, що її вже не буде. Але поступово ці почуття замінює пам'ять — спогади про зустрічі й розмови, роздуми про те, що людина зробила у своєму житті. Коли ж помирає талановитий митець, то мовби наново оживають його твори, наче мисляться понад часом, що їх породив та який вони відображають.

Книга про критика, літературознавця, громадсько-політичного й культурного діяча Володимира Євгеновича Панченка власне розкриває цю суть життя й дії «у своєму часі й поза часом», виражену в її назві. Мої подальші міркування не зовсім вкладаються в жанровий канон рецензії, та все ж сподіваюся, що сам збірник дасть читачеві уявлення про постать талановитого письменника і вченого. Це свідчення багатьох людей, які знали Володимира Євгеновича, поважали його чи й спілкувалися з ним, але домінує в ній авторський голос самого Панченка (поезія, проза, інтерв'ю, дарчі написи тощо). Видання спогадів про письменників і митців сьогодні не рідкість, однак книжка, яку впорядкувала Любов Ісаєнко, близька знайома вченого ще зі студентських часів, не вміщується в категорію спогадів: перед нами багатоаспектний, різножанровий документ задумів В. Панченка і їх реалізації. На жаль, далеко не всіх, бо передчасна смерть перервала їх. Володимир Панченко наче передчував це інтуїтивно, коли у 34-річному віці сказав в інтерв'ю Антоніні Корінь: «У мене взагалі якесь панічне (і, по суті, постійне) відчуття того, що час біжить страшенно швидко, багато витрачається на суету, дріб'язок» [1, 102].

Він писав автобіографію, але віднайдено тільки початкові її сторінки. Та навіть вони засвідчують проникливий погляд на

справжню історію малої батьківщини:

...в степовій балці, розділеній навпіл долиною і ставком, притулилося село, в якому мені судилося народитися й перші свої чотирнадцять років прожити.

Зветься воно Демидівкою. <...>

Демидівка, як довідався в школі, заснована була в XVIII ст. Власне, як і більшість поселень степової України, колишнього Дикого Поля. Назву свою воно отримало начебто від якогось козака Демида, першопоселенця цих місць. Так це чи не так, сказати важко [1, 20].

Чи від першопоселенця козака Демида походить назва села, твердити важко за відсутності писемних джерел. Але тут закроена ширша проблема, яка й пізніше цікавила В. Панченка. Коли Володимир Моренець в інтерв'ю запитав його: «А якою була ця українська Одещина, московською пропагандою повсякчас змальовувана як російська Таврида?», Панченко рішуче відповів: «Та яка там Таврида! До Одеси від Демидівки треба їхати на південь 155 км, а Херсонщина іще далі. Етнографічно, ментально, мовно мої земляки ближче до Центральної України й Поділля» [1, 105].

Творчий характер Володимира Панченка став виявлятися в ранньому віці. Ще навчаючись у Любашівській середній школі № 1, яку закінчив на «відмінно», він почав виступати в місцевій пресі з віршами та короткими оповіданнями. Упорядниці включила їх до книги спогадів, і це дає змогу простежити процес формування майбутнього літератора. Після закінчення школи вагався, котрій із двох муз віддати перевагу — літературі чи математиці. У розмові з Мариною Сніжинською він признався, що у старших класах йому дуже подобалася математика:

Алгебра й геометрія також були моєю великою любов'ю! Розв'язування задач приносило велику насолоду. Уявити тільки: ти бредеш темними й заплутаними лабіринтами, а потім ураз лабіринти закінчуються, і ти виходиш на залиту сонцем галявину! Все зійшлося, перед тобою відкривається краса задачі, її гармонія. Ось це естетичне почуття, що його дарувала математика, залишило незабутній слід [1, 122—123].

Подібне визнання здибаємо і в розмові з Володимиром Моренцем:

Алгебра й геометрія давали мені велику насолоду, я б навіть назвав її тепер естетичною. Адже розв'язування задач завершувалося солодким відчуттям гармонії! Все до ладу в цій задачі, бачив ти; все раптом сходилося у чарівному сплеску досконалості: після кількох операцій ти відкривав ключем ту загадку, яка була перед тобою напочатку, — і яку розкіш переживав у цю щасливу творчу мить осягнення математичної краси!.. Зрештою, вибрав я таки одеський філфак, подитячому вважаючи, що математика все одно залишиться зі мною [1, 108].

Тож любов до літератури все-таки перемогла: Володимир Панченко вступив на філологічний факультет Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова. Справжнім магом у цьому навчальному закладі був викладач української літератури професор Василь Васильович Фащенко. Незабаром він став улюбленим викладачем студента, як і Панченко — улюбленим студентом професора. Це зовсім не означає, що учень у всьому поділяв погляди свого вчителя. Відомий літературний критик (сьогодні вже теж покійний) Михайло Слабошпицький у «Повісті про Володимира Панченка», яка ввійшла до книги спогадів, писав:

Говорячи про все добре в особі Вчителя, про його професійну відповідальність, про аж до ригористичності сумлінне ставлення до літературної роботи, Панченко спокійно мовить про те, що Фащенко був людиною свого часу (але саме

тією людиною, яка належала до найкращих людей). Що в його статтях є окремі тези, котрі своєю заідеологізованістю справляють враження анахронізму. І говорить про те, що сам Фащенко заперечував у собі певні моменти з учораšnньої творчої практики [1, 371].

Це враження можу підтвердити власними спостереженнями. Я зустрічався з Василем Фащенко на пленумах ради з літературної критики при Спілці письменників у Москві, не раз поселялися з ним в одному готельному номері, тож випадало й обмінюватися думками. Попри спільні погляди, у нас були й певні розходження, приміром щодо оцінки тодіšnньої сільської прози, зокрема химерної, до якої він ставився скептично, віддаючи перевагу конкретно-реалістичній, і навіть виступаючи за те, щоб персонажі мали імена і прізвища, певний фах, а не ховалися за абстрактними «Він» і «Вона». Втім, наші дискусії завжди були коректні, а взаємини — доброзичливі.

Немає потреби докладно простежувати факти біографії вченого після закінчення аспірантури: вони викладені в розділі «Дати життя і творчості Володимира Панченка» рецензованої книжки. Тому відзначу лише деякі з них, найосновніші. У 1979 р. він захистив дисертацію «Проблема характеру в її зв'язку зі стильовими тенденціями в сучасній українській радянській прозі» і здобув науковий ступінь кандидата філологічних наук. Цього ж року був прийнятий до Спілки письменників СРСР. В Одеському університеті пройшов шлях від асистента, доцента кафедри радянської літератури та літератури народів СРСР до заступника декана філологічного факультету. В літературних журналах стали часто з'являтися його статті, які привертати увагу читачів і літературних критиків.

Але незабаром у житті молодого та вже відомого філолога сталися зміни, які вплинули на його подальший творчий шлях. У 1980-ті роки в усіх обласних центрах відкривалися обласні відділення Спілки письменників України. В сусідній Кіровоградській області таке відділення мало з'явитися теж, але там не було тоді жодного члена Спілки; тож для створення місцевого осередку в 1984 р. запросили Володимира Панченка. Водночас запропонували йому очолити кафедру зарубіжної літератури Кіровоградського державного педагогічного інституту ім. О. С. Пушкіна (тепер — Центральноукраїнський державний університет імені Володимира Винниченка). У 1990—1994 рр. В. Панченко — народний депутат України, входить до фракції «Народна рада» і працює в комісії з питань культури та духовного відродження. Його виступ на сесії Верховної Ради УРСР 1990 р. «Республіці потрібен суверенітет» викликав громадський резонанс.

Захистивши 1999 р. докторську дисертацію «Творчість Володимира Винниченка 1902—1920 рр. у генетичних і типологічних зв'язках з європейськими літературами» і здобувши науковий ступінь доктора філологічних наук, а через рік — учене звання професора, очолює кафедру філології Національного університету «Києво-Могилянська академія», а відтак стає віцепрезидентом НАУКМА.

У цей час розгорнулася особлива активність В. Панченка як літературознавця і громадсько-культурного діяча. Зокрема, 1992 р., побувавши у Франції, він відвідав містечко Мужен, де свого часу проживав в еміграції видатний український письменник Володимир Винниченко. А через два роки завдяки його старанням в Україну було повернуто 100 картин із художньої спадщини письменника (їх передано у відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України). Пошукова робота вченого була тісно пов'язана із творчою, що засвідчує його сценарій документального фільму «Голгофа Володимира Винниченка» (стрічку зняв кінорежисер В. Моциньський). Немало зусиль В. Панченко доклав і до того, щоби позбирати матеріали про улюбленого письменника й передати їх копії Кіровоградському обласному архіву (1993 р.), а також до створення тоді ж літературно-

меморіального музею Івана Карпенка-Карого й, нарешті, турбувався про пам'ятник Юрієві Яновському в Одесі.

Володимира Панченка постійно хвилювали стосунки України з Росією. У розмові зі студентами Літньої школи журналістики він не залишив без уваги тривожне застереження Лариси Івшиної, редакторки газети «День», щоб на угоду сусідів не були зрізані на Старокиївській горі пагорби як «тисячолітній доказ історичної неперервності традицій Київської Русі» [1, 128], тимчасом як історичні речі там руйнуються й закидані сміттям. В. Панченко додав таке спостереження від недавнього відвідання Москви:

В Українському культурному центрі на Арбаті ми презентували книжку Юрія Барабаша «Просторинь Шевченкового слова»... Але у вільний час я ще вирішив піти до Третьяковської галереї: хотів побачити ікону Вишгородської Богоматері. Вона вже давно називається по-іншому (ікона Владімірської Богоматері) й виставляється не в загальній експозиції, а у внутрішній церкві, що є частиною музейного комплексу. Біля ікони є короткий опис, в якому Вишгород, Київ навіть не згадано. Просто: «Перша третина XI століття, Константинополь. Ікона була завезена на Русь в часи правління Юрія Долгорукого. Такого-то року син Юрія Андрій Боголюбський перевіз її до міста Володимира...» — і ще трохи про чудотворну силу ікони. Мене особливо «зворушило» слово «перевіз». Адже насправді був грабіж, спалення й пљондрування, а ікону викрадено як трофей. Ну ось: росіяни вибудовують свою історичну пам'ять так, як вважають за потрібне. І зрештою, проблема не в тому, що й як роблять вони; важливо, як ми самі будемо вибудовувати й захищати власну історичну пам'ять [1, 129].

Варто згадати й про підпис В. Панченка під колективним листом групи відомих письменників і вчених до Президента України В. Ющенка від 10 вересня 2005 р., у якому висловлена стурбованість, що руйнується будинок, де видатний український історик і письменник Микола Костомаров вінчався з Аліною Крагельською і з того часу прожив там цілих десять років, майже до кінця життя. Написав там чимало літературних творів та історичних праць.

Володимир Панченко наче повторив приклад Миколи Костомарова. В 60-річному віці, здавалося, сповнений сил і творчих задумів, він вийшов на пенсію, купивши хату в селі Стеблеві, на батьківщині Івана Нечуя-Левицького, де любив працювати й відпочивати в літні місяці разом із родиною. А може, інтуїтивно передчував небезпеку хвороби, яка виявилася спадковою і передчасно звела в могилу його батька й сестру.

Про драматичні моменти його життя цього періоду читач дізнається із численних спогадів його колег і друзів. Часто зовні непомітні факти ховають у собі глибинний, здавалося б, незбагнений сенс. Читаючи вступ «Від автора» до книжки «Сонячний годинник» про «бісик», який здавна мав його в мандри, спершу думаємо про неспокійну вдачу людини, яка завжди поспішає, прагне зробити якнайбільше, не змарнувати дарма ні хвилини часу. Відповідь на можливе запитання «А чому, власне, “Сонячний годинник?”» можна віднайти тут-таки:

Все просто: у дворі Києво-Могилянської академії стоїть сонячний годинник XVIII ст., біля якого я частенько зупиняюся, коли там проходжу. Ним неможливо не замилюватися. У його «капелюшку» і схожий на грибок поставі є щось грайливе. А головне — він безпристрасно й бездоганно точно показує час. Він нагадує про плинне і вічне. І його неможливо ні зупинити, ні вимкнути [2, 11].

Чи не мав автор на увазі, пишучи ці рядки, й себе? Він знав, що його «проминальне» вже закінчується, а про «вічне» нікому знати не дано і в його пошуках — найви-

щий сенс філософії. Та все ж людина не покидає спроб збагнути цю загадковість миті й вічності, яка так сформульована в циклі віршів Івана Франка «В плен-єрі»:

Нсхай життя — момент
і зложене з моментів,
ми вічність носимо в душі... <...>
Кожний тон і кожний відтінь —
се момент один, промінчик,
але в кожному моменті
сєє вічності брильянт [3, 36—37].

Загалом у книжці «Володимир Панченко: у своєму часі та понад часом» є дві основні частини, поділені на низку підрозділів. У першій переважає те, що стосується передусім особи вченого, другу ж можна назвати звертанням автора до читача. Обидві ці сторони життя нерозривно пов'язані, ізолювати їх неможливо. При цьому не зайво відзначити, що Володимир Євгенович не любив багато говорити про себе, в його листах ідеться переважно про справи літературні, відгуки на книжки та інші проблеми. Навіть в останні роки, коли підступна хвороба підточувала його організм, у листах до знайомих і друзів він старався не порушувати цього принципу, хіба що крім скупих конкретних повідомлень без нарікань чи скарг.

Спіраючись на листування В. Панченка, дослідникові важко визначити, коли з'явилися симптоми його хвороби. Олексій Волович у спогаді стверджує, що ознаки важкої недуги з'явилися навесні 2018 р. [1, 194], а Любов Ісаєнко цю дату відсуває майже на рік наперед, стверджуючи, що він знав про стан свого здоров'я вже 2017 р. і писав у листі до неї, намагаючись ще й жартувати:

Дорога Любо, а з Тобою всі наші Дівчата! Дуже, дуже дякую за добрі слова, за вболівання, за допомогу! Це для мене, мабуть, найголовніші ліки. Стільки відгуків, стільки підтримки... Зворушений до сліз. Тримаюся, лікуюся, намагаюся бути слухняним пацієнтом. Хвіст тримаю пістолетом... [1, 75].

У листі до Галини Райбедюк (Навізовської) від 27 вересня 2018 р. тон уже зовсім інший: «Моя медична ситуація вичерпується одним реченням: лікуюся, готуюсь до операції. Зрозумів за ці п'ять місяців [як бачимо, знову інший відлік часу. — *М. І.*], що головне — терпіння й оптимізм. Оптимізму... в мене вистачає, а терпіння набираю» [1, 77]. Але не минуло й двох місяців — і тон знову змінюється: приходить усвідомлення, що «вже кінь копитом землю б'є» (лист до Олексія Олексійовича Воловича від 15 листопада 2018 р. [1, 78]).

Чи не оформився згодом цей образ у поетичні рядки, які теж наведені у книзі:

Спіткнувся ти, мій коню, на битій дорозі,
Чому ж так неждано спіткнувся?
Бунтують у відчай плоть моя й розум
Бо я ще в сідлі не набувся [1, 6].

Але дивною, майже неймовірною видається працездатність В. Панченка цих років. Одна лише монографія «Повість про Миколу Зерова» обсягом у 700 сторінок, написана за два роки, була подвигом і цілком заслужено стала переможцем Всеукраїнського рейтингу «Книжка року». Доля ще подарувала авторові сумну втіху потримати її в руках. А 14 жовтня 2019 р., у день Святої Покрови, дружині вченого Людмилі Панченко, за її словами, «судилося вловити останній подих і закрити очі своєму коханому чоловіку» [1, 247]. Доля відвела йому 65 років життя.

У пропонованих роздумах немає аналізу творчості Володимира Панченка: для цього потрібно писати монографію. Це робитимуть уже, мабуть, представники молодшого покоління. Кажу так не абстрактно й не випадково. Мене вразило, як сконцентровано висловив своє захоплення книгою В. Панченка «Сонячний годинник» представник молодого покоління письменників Андрій Любка:

А подив мій був викликаний тим, що ці подорожі — попри часто вкрай провінційний, а іноді навіть хуторянський пункт призначення — надзвичайно цікаві й змістовні. Фактично маємо справу зі схрещенням інтелектуальної біографії й подорожніх нотаток. Володимир Панченко їде в село Сидорівку за слідами Василя Симиренка, в Богуславі шукає Івана Сошенка, у Михайловій Горі — Михайла Максимовича, а через Тростянець, Охтирку, Зубівці, Богодухів дорога веде мандрівника до зустрічі з донькою Миколи Хвильового. Таких подорожей у книжці — двадцять чотири... [1, 426].

А далі додає, що

кожна з описаних ним мандрівок — це насправді ціле розслідування, наукова розвідка. Горизонт зацікавлень автора надзвичайно широкий: від Івана Мазепи — до Ліни Костенко, від Джозефа Конрада — до Миколи Ге. Для читача, який після прочитання захоче вирушити не тільки в подорож, а й у власну розвідку, кожен текст містить стислу бібліографію [1, 426].

Варто зазначити, що В. Панченко мав намір продовжити дослідницькі мандри, і тільки передчасна смерть завадила йому здійснити цей план. Мені ж хотілося б додати до відгуку молодого письменника, що автор «Сонячного годинника» органічно вживається у предмет, про який веде мову: коли розповідає, приміром, про розкопки у Глodosах, то справляє враження професійного археолога, коли розповідає про Нову Сербію — історика, про художника Миколу Ге — мистецтвознавця... Талант дослідника особливо виявив себе в зіставленні повісті Миколи Костомарова «Скотський бунт» із повістю англійського письменника Джорджа Орвелла «Скотоферма». В обох творах тонко помічений збіг сюжетної колізії самоомани, що викликає алюзію з більшовицьким соціалізмом.

Я ж дякую долі, що знав Володимира Панченка протягом багатьох років, що ми не раз, хоч і не часто, зустрічалися і в Києві, й у Львові, обмінювалися книжками й думками; я теж написав спогади до рецензованого видання, а він — передмову до моєї книжки «Знаки доби і грані таланту». У виданні «Володимир Панченко: у своєму часі та понад часом» опубліковано два його листи з відгуком про мої літературознавчі праці, а ось один із них — найцікавіший і найдорожчий для мене — якось «заховався» між паперами. При нагоді спогадів про письменника і вченого дозволю собі заповнити цю прогалину й навести його тут:

Дорогий Миколо Миколайовичу!

Щиро дякую Вам за книжки. Томик Б.-І. Антонича просто чудовий (а тут до Кіровограда він і досі ще чомусь не доїхав). Читаю «Людину в історії» [назва надісланої йому моєї монографії. — *М. І.*]. Грунтовна, сучасна праця. Цікаво, що період у долі історичної прози, який Ви розглядаєте, цілком вкладається у 20-річчя «застою». Колись історія літератури цього часу буде написана в повному обсязі. У Вас я знайшов акценти, які показують, що історична проза кращими своїми зразками руйнувала мертвотність і заціпеніння, займалася, «вслідженням правди» (Франко), будила і мучила свідомість, не давала остаточного розрубати історичну пам'ять, а крім того, не раз вдавалася до алюзій: через минувшину казала важливі речі про сучасність (пам'ятаю, років з 10 тому мені

здався не випадковим наголос, скажімо, на темі «художник і влада», на мотиві історичного безпам'ятства, — це, якщо казати теперішніми словами). Шлю Вам № 2 «Дуклі». А також свою брошуру про П. Грабовського (я читаю курс про 70—90 рр. XIX ст., тому не здивуйтеся).

Тисну Вам руку.

З повагою — В. Панченко.

2. XII. 89 р.

Гадаю, зайве доводити, що основне в цьому листі не оцінка книжки, а те, що він знайшов у ній акценти, котрі цікавили його самого. Тут учений побачив суголосність із власними поглядами. Про це свідчить його подвижницька праця над «Повістю про Миколу Зерова», яку автор зумів закінчити на грані сил, і не здійснений через важку недугу задум продовжити історії «Сонячного годинника». А в пам'яті нащадків Володимир Панченко залишиться невтомним пілігримом, що прагнув, осягаючи плинне, зробити його моментом вічності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Володимир Панченко: у своєму часі та понад часом. «Гарно мені було на цьому світі» / упорядниця Л. Ісаєнко. Одеса: ФОП Бондаренко М. О., 2024. 456 с.
2. Панченко В. Сонячний годинник. Книга пілігрима. Київ: Темпора. 2013. 411 с.
3. Франко І. Зібрання творів: У 50 т. Т. 3. Київ: Наукова думка, 1976. 448 с.

Отримано 17 жовтня 2024 р.

м. Львів